

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11>

УДК: 94:341.485]"1932/1933"

Т. Г. БОРЯК¹², докт. істор. наук, доцент, дослідниця,
історичний факультет,
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>
Вільнюський університет
вул. Університетська 7, м. Вільнюс, LT-01122, Литва

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ СПОГАДІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор в українському суспільстві у контексті порівняння з досвідом Другої світової війни.

Методологія дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності; методи – періодизація та джерелознавчого аналізу.

Наукова новизна. Запропоновано результати аналізу історичних джерел для підтвердження висновків інших дослідників щодо тяглості пам'яті про Голодомор на прикладі локалізації досвіду Голодомору у контексті Другої світової війни.

Висновки. Збережені історичні джерела дозволяють говорити про тяглисть спогадів про Голодомор та їхню придатність до порівняння з досвідом Другої світової війни в очах жертв та свідків голоду з точки зору співставності травматичності досвіду як Голодомору, так і війни. Дослідження підтверджує тезу В. Гриневича про пам'ять про Голодомор як своєрідний запобіжник до насадження советської російськоцентричної ідентичності.

Ключові слова: Голодомор, Друга світова війна, Радянська армія, нацистська окупація, пам'ять про Голодомор, советський тоталітаризм, заперечення Голодомору, травма.

Як цитувати: Боряк Т. Г. Пам'ять про Голодомор у контексті спогадів про Другу світову війну. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2026. Вип. 42. С. 132-142, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11>

In cites: Boriak T. Memory about Holodomor in the context of memoirs about the Second World War. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (132-142), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-11> (in Ukrainian)

Актуальність теми дослідження. Відхід покоління очевидців Голодомору та завершення формування усноісторичного масиву свідчень про голод відкриває можливості для поглибленого аналізу пам'яті про трагедію в українському суспільстві. На основі виявленої, спродукованої у ході усноісторичних проєктів та розсекреченої джерельної бази розпочався процес реконструкції механізму геноциду, осмислення його причин і наслідків для жертв та українського суспільства й держави загалом. Паралельним процесом є

¹² Дослідження виконано у рамках Програми ЄС «MSCA4Ukraine», грант на 2025–2027 рр.

©Т.Г.Боряк, 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

переосмислення Другої світової війни у новій дискурсивній рамці, вільній від советського «ура-патріотизму» і «победобесія». Часто в основі такого перепрочитання подій 1939–1945 (а радше 1950-х, через опір Української повстанської армії) також лежить усна історія. Відтак накопичений джерельний масив особового походження дає змогу проаналізувати, як перетинаються та накладаються пласти пам'яті про дві найбільші для українців за втратами та травматичними вимірами катастрофи ХХ ст. – Голодомор і Друга світова війна.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пам'яті про Голодомор в українському повоєнному суспільстві у контексті пригадування Голоду та порівняння його як з фронтовим досвідом ветеранів Другої світової війни, так і з демографічними наслідками обох трагедій ХХ ст., зокрема, яким чином свідки обох подій чи їхніх наслідків надавали порівняльну оцінку обом рукотворним катастрофам. Які досвіди ставали об'єктами порівнянь? Якими були контексти рефлексій? Якими були часові координати пригадування?

Методологія дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності; методи – періодизація та джерелознавчого аналізу.

Наукова новизна. Підтверджено співставність порівняння обох найбільших демографічних катастроф ХХ ст., – Голодомору та Другої світової війни, – та дотичність їхніх травматичностей для очевидців подій. Такий порівняльний аналіз підтверджує висновки інших дослідників щодо тягості пам'яті про Голодомор на прикладі локалізації досвіду Голодомору у контексті Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Нові завдання української історіографії щодо переосмислення минулого після архівної революції з кінця 1980-х рр. не могли бути досягнуті швидко. Серед причин – і деформована й фрагментована джерельна база Голодомору та Другої світової війни; і заборона на згадку про Голод 1932–1933 рр. до 1987 р.; і обмеження для записування усної історії; і відповідне написання історії війни, яка починалася 22 червня 1941 року з «віроломного» нападу на СРСР тощо. Записування усної історії, збір спогадів очевидців Голоду та війни також потребували часу, як і знайомство із західними теоретико-методологічними підходами, які мали заступити «марксистсько-ленінські» ідеологічні засади історіописання.

Тому, вочевидь, не випадково процес накопичення та опрацювання нових джерел та підходів тривав понад 20 років, спричинившись у 2010-х рр. до низки нових досліджень Голодомору та війни. Так з'явилася монографія В. Гриневича про українське суспільство перед Другою світовою війною, в якій окремий підрозділ присвячено пам'яті українців про Голодомор до початку німецько-радянської війни [5, с. 346-352]. Юрій Шаповал проаналізував уже сучасну історичну пам'ять та місце у ній Голодомору у колективній монографії про європейський та український досвід культури історичної пам'яті [18]. Водночас Г. Касьянов представив іншу точку зору [11, с. 14-22], в якій він наполягав на творенні «стереотипованої культурної пам'яті про Великий Голод» [21, с. 229, 264], імпорту концепту Голодомору та політизації цього питання українськими політиками [10, с. 8, 45, 271].

Наше дослідження засвідчило, що Друга світова війна стала своєрідною точкою відліку для очевидців Голодомору, нацистської окупації та ветеранів для локалізації їхнього досвіду проживання Голоду та війни. Така дослідницька рамка, очевидно, залишилась непомітною для Г. Касьянова, який проаналізував Голодомор та Голокост у культурній пам'яті українців, не залишаючи місця для порівняння досвіду виживання українців під час Голодомору та Голокосту. Дослідник висновує, що пам'ять про Голокост в Україні сприймається «носіями та промоутерами етноцентричного нарративу не стільки як глобальний проєкт пам'яті, скільки як конкуруючий етнонаціональний проєкт порівняно з Голодомором», залишаючись на маргінесі українського дискурсу [20, с. 226]. На нашу думку, саме розуміння глибини травматичності Голодомору може змінити оптику підходу до оцінювання пам'яті українців про Голокост.

Для нашого дослідження важливим є висновок М. Боровика про те, що з вибірки 304-х усноісторичних джерел про Другу світову війну, лише п'ять відсотків респондентів оцінюють

її на основі «ідеологічно обумовленої нарративної стратегії», а решта респондентів переважно свідчать про ці катастрофічні для їхнього життя події [19, р. 105]. Це свідчить про те, що пласт пам'яті про війну не був спотворений советською пропагандою. Це уможливило більш-менш коректне порівняння доби Голодомору з війною.

В. Гриневич став першим дослідником, який у дослідження про війну ввів свідчення очевидців Голоду. Таке співвіснування пам'яті про одну катастрофу у контексті іншої працює і обернено пропорційно: пам'ять про війну у пам'яті про Голодомор. Усноісторичні джерела підтверджують факт переплетення пам'ятей українців про дві найбільші катастрофи ХХ ст. За даними співробітників Центру усної історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка, протягом 2010–2014 рр. було записано близько 350-ти інтерв'ю про Другу світову війну. Близько 20% (тобто бл. 70-ти записів) з них, за ініціативою самих респондентів, містять відомості про колективізацію та Голодомор, свідчачи про важливість для них оприлюднення подій періоду поч. 1930-х рр. як невід'ємної складової своєї біографії.

Саме В. Гриневич на основі великої кількості джерел особового походження довів, що пам'ять про колективізацію, Голодомор та репресії стала своєрідним запобіжником, який загальмував процес перетворення українців на *homo soveticus* і не зміг нав'язати суспільству «класову ненависть» та закріплення комуністичного світогляду, оскільки залишався простір, який включав «доволі широкий спектр суспільно-політичних поглядів, у тому числі релігійний і націоналістичний дискурси», хоча й проявлялися часто у формі чуток і пошепки [5, с. 443, 447-448]. Так, на думку В. Гриневича, Україна залишалася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії [5, с. 449]. А його висновок про те, що дослідження громадської думки як «суспільно-політичних настроїв», є «принциповим для розуміння всієї системи відносин між владою і народом» [5, с. 16], було взято за підвалини нашого дослідження.

Спираючись на позицію В. Гриневича про важливість врахування «принципу наступності (спадковості) політичних настроїв і соціальної поведінки в різних регіонах та серед різноманітних верств населення» [5, с. 20], ми виявили низку джерел, які засвідчують пригадування Голодомору у контексті порівняння досвіду проживання Голоду та війни, а також їхніх наслідків.

Спогади про Голодомор у контексті пам'яті про війну розпадаються на дві групи. До першої можна віднести порівняння голодування безпосередньо з війною; до другої – порівняння демографічних наслідків війни. Тут варто зробити застереження, що наведені дані щодо смертності по селах не дають змоги провести певні демографічні реконструкції*.

Іншим чинником, який варто враховувати при аналізі порівняльних втрат під час війни та Голоду, є той факт, що наведена очевидцями по своєму селу чисельність загиблих на фронтах Другої світової війни є лише офіційними даними тих, хто загинув. Але ж, як вірно зауважив житель села Копані Запорізької області Іван (1925 р.н.), багато фронтовиків не входило до цієї статистики, а числилися такими, що «зникли безвісти» [15, с. 110]. З урахуванням їх, ймовірно, що по деяких селах загальне число втрат у війні буде більшим за втрати від Голодомору. Тим не менше, наведені цифри все одно засвідчують масовість демографічних втрат від Голодомору, адже співставне число жертв Голоду припадає на період, утворює-уп'ятєро менший за воєнний період.

Однак, безумовно, порівняння жертв Голоду та війни дає розуміння не лише демографічних втрат, а й людського ресурсу українського соціуму загалом.

Перейдемо до аналізу свідчень очевидців у контексті пам'яті про Голодомор та війну. У 1945 р. полонений «німецький генерал» завів розмову, з дозволу советського підполковника держбезпеки, на вокзалі, де чекав на потяг Михайло та інші фронтовики. Німця цікавило, де були батьки червоноармійців і чим вони займалися. Михайло відповів, що його мати і батько

* Авторка висловлює щирі вдячність Наталі Левчук – докторці економічних наук, головній науковій співробітниці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України за професійні консультації щодо демографічних втрат на рівні окремих населених пунктів.

померли з голоду. Підполковник одразу припинив розмову як таку, що стосувалася забороненої до обговорення політики. На заперечення німця, що вони говорять не про політику, «а про мирне життя», посадовець відповів, що «це наша політика» і пішов радитися з керівництвом щодо подальших кроків. Повернувшись, він запитав Михайла, чи був він на фронті. Той відповів, що якраз звідти їде. Підполковник «сплюнув на підлогу» і прокоментував, що генерал «приїде в Німеччину і все розповість. Але чому ти не сказав, що твій батько інженер, а твоя мати вчителька? І все обійшлося би добре». Така реакція представника советської влади, переведення ним проблематики голоду в розряд політики, про яку не можна навіть згадувати, хоча пройшло уже понад 10 років і щойно закінчилася кривава світова війна, змінила Михайла. За його свідченням, йому тоді «в перший раз відкрилася істина. Що це був геноцид українського народу, всієї нації!» [13, с. 628-629].

Таке свідчення дозволяє зробити, як мінімум, чотири спостереження щодо: клішованої свідомості високопосадовців, для яких приватне життя людини фактично не існувало, будучи складовою суспільного простору, причому поняттєві рамки останнього продовжували залишатись жорстко фіксованими ще з 1930-х рр.; голоду як тригера, який одразу викликав заборону на подальше озвучення слова у публічному просторі; тяглості приховування голоду як такого, що може зашкодити іміджу СРСР за кордоном; мобілізаційного протестного потенціалу пам'яті про геноцид серед його очевидців.

Трапляються як і прості оціночні судження, без наведення розлогої аргументації («Голод, мабуть, страшніший» за війну [6, с. 107]); так і ґрунтовні пояснення. Чи не першим, хоч і непрямим порівнянням досвіду Голодомору та війни став запис Олександри Радченко у її щоденнику, в якому вона описувала Голодомор, від 1941 року: «Всі брехали. Брехню, обманом комуністи захопили владу і потім всюди сіяли брехню. Брехали наукові працівники, брехали поети і письменники, брехали педагоги – брехали всі друг другу, т. як боялись один одного» [14, с. 114]. Прикметним є факт обвинувачення вчительки у тому, що вона передала свій щоденник для публікації нацистській окупаційній владі. Очевидно, особисто для неї злочин Голодомору в окупованій Кремлем Україні був гірший за політику нацистів в окупованій ними Україні.

Є дані про те, що у середині 1948 р. в обласному видавництві «Червоний прапор» і редакції однойменної обласної компартійної газети (нині це м. Володимир Волинської області), що були пов'язані з українським підпіллям, з рук до рук передавався перший роман про Голодомор – «Марія» Уласа Самчука. І саме під впливом цього роману в кінці 1940-х рр. Віталій Пантюшко створив Організацію вільних козаків для боротьби з советською владою [4, с. 40-41]. Офіційний графік УПА Ніл Хасевич також не оминув Голодомор у своїй творчості. Зокрема, на деревориті одна корова зображена мертвою, а друга – виснажена через голод, з ребрами, що виступають, – підвішена на мотузки. Є й інші маркери, що вказують на Голод 1932–1933 рр. А листівка 1947 р. проголошує п'ять мільйонів жертв «Великого Голоду» [2, с. 288-290].

Голод та війна ставали об'єктом порівняння у контексті страждань, які переживали люди від застосування голоду та конвенційної зброї: «Війна швидко вб'є, а голод так вимучить, що й сам жити не хотітимеш» [16, с. 228], або «коли я порівнюю своє життя під час війни і в голод, то скажу Вам, що голод страшніше за війну» [13, с. 193]. Інший респондент пройшов війну у піхоті, але «те, що залилось в пам'яті від 1933 року, не зрівняти ні з чим» [1, с. 259]. Війна залишила «не такі глибокі зарубки, як голодовка...» – сказали в іншому селі ще в кінці 1980-х [12, с. 139].

Олексій згадував села Циркуни, Борщову та Тишки у Харківській області. У 1933 р., проїжджаючи повз них, він бачив «зруйновані хати, надвірні споруди. Стояли самі печі й димарі, а людей не було». Інтегруючи такі спомини з воєнним досвідом, він удався до порівняння: «Щось схоже бачив потім, під час війни на передовій, після відступу німців» [8].

Виконавці волі Кремля у 1933 р., на думку жертв Голодомору, не особливо відрізнялися від виконавців волі Гітлера: «різниця між злочинами фашизму і сталінськими репресіями та голодовою, що була створена штучно, немає» [1, с. 411]. Подібно, інший респондент, свідчачи про Голодомор, порівняв його з війною і виснував, що «під час війни голоду не було, німці харчі не відбирали». Натомість «тиловики» Червоної армії забирали все зерно і «не цікавилися, як люди будуть виживати» [15, с. 110]. Інший вказує, що під час війни нацисти вкрали лише двох свиней, в той час як під Голодомору грабували людей [6, с. 40]. В одному селі, за оцінками респондента, були «страшно» спостерігати, як «свої “пособачені” односельчани забирали останнє у нас. Скільки я прожив, більше я такого не бачив. Навіть німці, які були нашими ворогами, більш людяно відносились до нас» [17, с. 298] Маємо майже дослівний повтор з іншого села: «... навіть фашистські загарбники ставились до нас якось краще...» [17, с. 436]. Один свідок лаконічно виснував, що він «терпів знущання коричневих і червоних фашистів» [13, с. 141]. Іван, який під час Голоду був «перевізником» трупів на цвинтар, наполягає, що «треба на світ цілий кричати про ті людські кагати, що не менш страшні від фашистських, концтабірних...» – і це при тому, що його рідне село Пеньківка Вінницької області було дощенту спалене під час Другої світової війни нацистськими окупантами за зв'язки з червоними партизанами [1, с. 72].

Інші, демонструючи більш критичне ставлення до нацистів, все одно вдаються до порівняння їх з виконавцями Голодомору та тодішнім досвідом виживання. Очевидиця Голодомору порівняла «перший комсомол» при обшуках з «есесівцями» [1, с. 127]. На думку іншої, на «каторжних роботах в Німеччині» було «не так тяжко, як в голодовку». Показово, що під час Голоду вона думала, «куди його втекти від цього жаху, а в Німеччині хотілось додому в Україну. Адже, як не тяжко було, а все ж рідна земля» [13, с. 722]. Один респондент намагався детальніше пояснити різницю між двома катастрофічними подіями: «на фронті, то там як попали, то зразу вбили, все, а якщо поранений, то підібрали і допомагають, а це [голод. – Т. Б.]... це страшне, і тому... Це було свідоме нищення українського народу» [17, с. 301].

Травма Голодомору давалася взнаки багато десятиліть потому, навіть після Другої світової війни. Є свідчення очевидця Голоду, який тоді проживав у Києві – тобто був краще забезпечений, порівняно з селянами. Потрапивши у полон, «кілька разів ледве не загинув, але про це [...] він про це говорив спокійно і навіть з гумором. А про голод коли говорив – багато раз плакав, руки тремтіли і часто повторював про залізничний вокзал і дороги в той час, на яких лежали, сиділи пухлі або неймовірно виснажені люди» [17, с. 114]. В іншому випадку підтвердженням глибокої травми стала згадка про канібалізм: респондент згадував, як під час Голодомору хлопці витягли з води відрізану голову хлопчика. І лише травматичний досвід Другої світової війни перекрив цю травму: респондент забув її тільки тоді, «як на фронті надивився на трупи» [1, с. 46]. А от для іншого свідка Голоду, який був тричі поранений під час війни, смерть його односельця «в муках» біля котла із затіркою залишилась у пам'яті «на всю жизнь, хоч [...] бачив потім на фронті не одну смерть» [13, с. 520].

Борис вважає, що голод є більш надійним убивцею, ніж «фашистські розстріли» [15, с. 101]. А коли по телебаченню показували голод у Ленінграді, то ловив себе на думці, що він уже це бачив і пережив, «тільки не в оточенні озвірілих ворогів, в умовах війни, а на волі, серед тиші і райської природи» [15, с. 105].

Близько 1963 р. інший очевидець Голодомору розповів, що під час Голоду його батько з двома братами пішов на пошуки роботи у місто, звідки ніхто не повернувся. Тоді мати взяла свідка та його маленьку сестру і пішла на залізничну станцію. Діставшись Білорусі, вона залишила свідка на вокзалі і пішла шукати їжу. Вона також не повернулася. Місцева жінка з чотирма дітьми підібрала та всиновила його. Чоловік гірко зауважив, що кілька монет ще царських часів, які він пришивав у якості гудзиків, були єдиною річчю, яка залишилась від старого, до-Голодоморного життя: «Це вічні. Я приніс їх з Полтавщини. Це були мідні монети царської чеканки, кожна з двома дірками. Я їх бережу. Це все, що залишилось і нагадує мені

свою загублену батьківщину, мою рідну неньку і той далекий проклятий Богом і людьми рік». Він підсумував, що облога Ленінграда та «пекло» у Бресті не «йдуть ні в яке порівняння з тим далеким і згубним 33-м роком» [13, с. 439-440].

У другій половині 1960х рр. сільрада обговорювала питання підвищення пенсії колгоспниці Маньці. Парторг був новачком у селі і тому запитав респондентку про минуле цієї жінки. Респондентка ж знала, що Манька була серед членів комісії, які ходили з обшуками під час Голодомору. Не маючи змоги згадати прилюдно її дії на початку 1930-х рр., респондентка тим не менше змогла привернути увагу до недостойної поведінки Маньки під час нацистської окупації: невже влада хоче дати гроші людині, яка «красний платочок зняла, а білий наділа, коли німці прийшли до нас?» та проголошувала німцям під час церковних служб “за здоров’я”, а не “за упокій?”» [3, с. 346]. Впадає в око самоцензурування, адже респондентка оминула Голод як контекст розмови, в той час як згадка про життя Маньки під час війни виглядала вочевидь безпечною зоною – принаймні, безпечнішою за згадку про Голодомор. Так вказівка на аморальну поведінку колишньої активістки часів Голодомору, нехай і без згадки про сам Голод, уможливила певну сатисфакцію і забезпечила відчуття справедливості жертві Голоду, не допустивши підвищення пенсії колишній активістці. Це також свідчить про чинник співіснування в одному просторі колишніх жертв та виконавців – де перші, зокрема, пам’ятали про злочини других, а другі, як у даному випадку, не відчували ніяких докорів сумління.

Роздумували свідки Голодомору і про неможливість вшанувати пам’ять убитих голодом рідних, адже пам’ять про них була відсутня у державному пантеоні героїв, на відміну від жертв Німецько-радянської війни: «після війни лишилися могили,obelіски, згадки, пошана тим людям, які полягли у війну. А в цих людей [які пережили Голодомор – Т.Б.] ні могили, ні імені немає, ні згадки про те, яка була їхня вина і в ім’я чого вони загинули» [1, с. 314].

Про відсутність комеморативних практик писав і заарештований у 1970 р. Іван Сук, автор рукопису «Голод». На основі аналізу советської преси він вказав на замовчування та заперечення голоду. Для нього гостро стояло питання вшанування пам’яті жертв Голодомору. Він нагадує, що встановлений пам’ятник жертвам Освенцима; що про загибель шести мільйонів євреїв нагадує храм у Єрусалимі – а хто натомість згадає померлих від Голоду 1933 року українців? [7, с. 334] До речі, така артикульована потреба у вшануванні пам’яті також непрямо підтверджує штучний характер Голоду, крім уже наведених Іваном Суком у рукописі свідчень на користь цієї гіпотези. Адже якщо голод був би спричинений природними чинниками, не було би такої гострої потреби у спорудженні пам’ятника жертвам Голодомору.

Рефлексії жертв Голоду та війни також включали відсилку до нацистських концентраційних таборів на основі власного досвіду. Так, колишній в’язень концтабору у Маутгаузені, який провів там майже чотири роки, висновує, що «гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив» [13, с. 140]. Інший теж зізнається, що був у «фашистських концтаборах» і пізнав там голод та поневіряння» [9]. Один червоноармієць брав участь у звільненні в’язнів нацистських концтаборів і «остовпів»: бо «таких людей – скелети, обтягнуті шкірою, – я уже бачив в моєму селі в 1933 році» [13, с. 173-174].

Трапляється і поєднання в одному хронотопі людської долі голоду, важкої праці в колгоспах та війни, з акцентом на Голодоморі: «Як згадаєш той 33-й, то самі сльози...», і висновок про те, що «життя гарним тепер [2007 р.] здається...» [16, с. 468]. Пам’ять іншого свідка зафіксувала на додачу і голод 1946 року, після війни, «але такого [голоду], як 1933 рік, не було, я ніколи не можу згадувати про те без сліз» [16, с. 436]. Інша жінка, «скільки й пам’ятаю, говорила про голод угорос і ніколи не боялася – кляла Сталіна на всі заставки мало не щодня, а на прохання невістки бути обережнішою відповідала: “А кого я повинна боятися, Сталіна? Він, катюга, моїх дітей в голодовку в сиру землю поклав, а тих, що лишилися, на війні згубив”» [16, с. 502].

Виявлено і свідоме самоцензурування на згадку про Голод ветеранами війни. Один респондент воював разом з батьком, останній – герой Радянського Союзу. Вони обидва часто розповідали і «як воювали, і про те, як жили. Але чомусь [вони] завжди оминали той страшний голод 33 року, який і дотепер мучить нашу пам'ять» [1, с. 138].

Своєрідне свідчення про наслідки соціального інжинірингу вплітає пам'ять про Голод та війну як фактори, які запобігали соціальному вибуху та засвідчували досягнення сталінської мети виховання голодом: після голоду «ніхто вже не згадує за колективізацію, оце як от після війни ми казали: хай буде все, аби тіки війни не було. Хай буде все, аби голоду не було» [17, с. 144].

Перейдемо до компаративної перспективи щодо кількості жертв сталінської та гітлерівської війн проти українців. Такий кут зору пропонувався очевидцями переважно наприкінці 1980-х – поч. 1990-х. Вочевидь, це було пов'язано з дозволом нарешті залишати згадки про Голодомор у публічному просторі і першими спробами якось відрефлексувати і локалізувати травматичний досвід 1932–1933 років у певному хронотопі. І виявилось, що єдиним співставним досвідом щодо жертв голоду став досвід Другої світової війни. Найочевиднішим порівняльним інструментом, – наочним і швидким, – стало залучення до рамки спогадів кількості жертв Другої світової війни.

Іноді саме співставлення жертв обох катастроф спричиняло глибші роздуми щодо подібності природи советського і німецького тоталітаризмів. Так, наводячи дані про жертви Голодомору та війни (понад 400 та 95 відповідно), респондент продовжив свої роздуми порівнянням сталінізму і нацизму. Він запитує: «хто ж тоді воював з моїм народом – Гітлер чи Сталін?» Адже власний досвід наштовхнув його до висновку, “що і фашистська, і сталінська системи однаково нелюдські. Та німці хоч покаялися перед усім світом за гріхи своїх предків, виплачують компенсацію за наругу і нелюдський труд на їхній фатерлянд. Та чи дочекаємось ми хоч вибачення за штучно створені голодомори на нашій землі?..” [9]. Подібні роздуми викликало порівняння жертв (750 під час Голоду і 180 під час війни) і в селі Велика Березянка Київської області: «Чиї фашисти більш “гуманні”: німецькі, проти чужого їм народу, чи московські комуно-фашисти проти свого власного народу?» [13, с. 696].

Очевидці наводили такі дані втрат по своєму рідному селу (перше число стосується померлих під час Голодомору, друге – під час війни): 147 проти 100; 180 проти 75; 120 проти 70; 60 проти 37; 44 проти 35; 100 проти 33; 84 проти 42; 64 проти 39; 100 проти 87; 113 проти 50; 100 проти 75; 300 проти 176; 500 проти 212; 109 проти 32; 74 проти 56; до 700 проти 32; 183 проти 160; 865 проти 170-180; 350 проти 60; 204 поіменних жертв або 360 усіх обрахованих¹³ проти 105; 856 проти 199; 800 проти 137; 400 проти 77; 146 в одному селі, та 142 в цьому та іншому селі разом; 750 проти 100; 700 проти 150; 183 проти 160; 360 проти 52; понад 500 проти 126; близько 300 проти 84; 113 проти 71; 460 проти 146 тощо [12, с. 89, 13, 32, 39, 39, 42, 49, 70, 83, 85, 88, 103, 122, 134, 157; 16, с. 104; 13, с. 452, 454, 489; 20, с. 204, 303, 320; 1, с. 85, 71, 132, 163, 243, 266, 295, 347, 407]. В одному великому селі йшлося про понад 800 людей під час Голодомору та 400 – під час війни [1, с. 96].

Іноді йшлося про приблизне співвідношення, яке однак було так само на користь переважання жертв Голоду, а не війни: кілька сотень проти 128; 937 проти меншої кількості загиблих на війні [16, с. 505; 1, с. 71]. Один респондент просто зазначив, що «у войну менш погібло, як в голод... як у той голод...» [2, с. 121].

Серед кількатисячного масиву джерел особового походження виявлено **лише одне свідчення** (надане головою сільради), в якому кількість жертв війни перевищила кількість жертв Голодомору: 142 померло під час голоду, 152 – під час війни [1, с. 365]. Тобто можна напевно стверджувати, що глибина травмування респондентів Голодомором перевищує або принаймні не поступається травмі, заподіяній Другою світовою війною.

¹³ Жителі не пам'ятають імен маленьких дітей, які померли від голоду.

Наведені усноісторичні джерела та спогади про Голодомор, які водночас містять порівняння з досвідом виживання у Другій світовій війні, чи то як ветерана, чи то під час нацистської окупації, засвідчують подібність підходів до співставлення таких досвідів. Очевидці намагалися локалізувати такий досвід у рамках оцінювання якості життя та наведення кількості убитих советським та нацистським режимами. Так з'явилися спогади про життєвий досвід як голодування, так і перебування зі зброєю на фронті чи в окупації. Це такі аспекти, як ступінь руйнації життя під час Голоду та війни; травми, залишені двома катастрофами (страх говорити про Голод, образи помираючих від голоду людей, флешбеки від повідомлень про воєнний голод у Ленінграді); дії акторів обох режимів (зокрема, активістів-комсомольців та есесівців); співставність досвіду перебування у нацистських концтаборах та в Україні 1932–1933 років; відсутність комеморативних практик для жертв Голодомору, порівняно з жертвами війни. Також доступним для очевидців Голоду і легким у застосуванні порівняльним інструментом стало співставлення кількості жертв Голодомору та війни, засвідчивши загалом кількісну перевагу жертв Голоду. Втім, як було підкреслено вище, наведені дані в жодному разі не можуть бути засобами для проведення конкретних демографічних реконструкцій.

Війна як одна з точок відліку підтверджує співставність для українців травматичності досвідів голодування і війни, та кількості жертв. Також йдеться про тяглість пам'яті про голод, що корелюється з концептами Ю. Шаповала та В. Гриневича про пам'ять, яка формувала українське суспільство не лише протягом 1930-х рр., але й впливала на поведінку та взаємодію українців з владою під час Другої світової війни та у повоєнний період. Наведені свідчення, які демонструють глибоке укорінення травми Голодомору, на яку наклались жахи і травма війни, на нашу думку, сприятимуть подальшим дослідженням студій пам'яті і Голокосту.

А подальші дослідження пам'яті українців про Голодомор у мілітарному контексті Другої світової війни доповнять соціальну історію українського суспільства середини 1940-х – кінця 1980-х рр.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що він є головним редактором цього журналу, процес рецензування, прийняття рішення щодо публікації та редагування проводилися незалежно, без його участі чи впливу. Рецензування, остаточне рішення ухвалювалося іншими членами редакційної колегії, які не є співавторами. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю процесу.

Цей проєкт отримав фінансування в рамках Програми MSCA4Ukraine, який фінансується Європейським Союзом. Висловлені погляди та думки належать виключно авторам і не обов'язково відображають позицію Європейського Союзу. Ні Європейський Союз, ні консорціум MSCA4Ukraine в цілому, ні будь-яка окрема установа-учасниця консорціуму MSCA4Ukraine не несуть відповідальності за них.

Список використаної літератури

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.
2. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень : моногр. / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
- 3 Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 / Упорядн. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук, 2008. 464 с.
4. Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. Рівне : ВАТ «Рівнен. друк.», 2008. 91 с.
5. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. : моногр. Київ-Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

6. Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В. та ін. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 2007. 460 с. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XVIII).
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд. : Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. 472 с.
8. Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Волков Олексій Григорович, 1926 р.н., уродж. міста Харкова. http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=2&story_id=11
9. Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Панченко Федір Савелійович, 1923 р.н., уродж. хутора Паньківки Черемушлянської сільради Валківського району Харківської області Валківський район. http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=10&story_id=7
10. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2019. 298 с.
11. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наш час, 2010. 271 с.
12. Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. Київ: Молодь, 1991. 176 с.
13. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд. : О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : ВД «Калита», 2009. 936 с.
14. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. 352 с.
15. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 6. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 690 с.
16. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. 542 с.
17. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Кер. пректу о. Юрій Мицик; Упорядн. : о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса. НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Т. 8. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. 466 с.
18. Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] ; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 142-166.
19. Borovyk, Mykola. (In)different memory. World War II in the Memory of the Last War's Generation in Ukraine. *The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* / edited by Anna Wylegala and Małgorzata Głowacka-Grajper. Indiana University Press, 2020. Pp. 91-113. (in English).
20. Kasianov Georgiy. Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction. *Journal of genocide research*. 2022, Vol. 24, NO. 2. Pp. 216–227. <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968146> (in English).
21. Kasianov G. Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 2022. 407 p. (in English).

T. H. BORIAK, Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor, Researcher

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

History Faculty, Vilnius University,
University St. 7, Vilnius, LT-01122, Lithuania

MEMORY ABOUT HOLODOMOR IN THE CONTEXT OF MEMOIRS ABOUT THE SECOND WORLD WAR

Research aim. To identify the peculiarities of memory of the Holodomor in Ukrainian society in the context of the Second World War experience.

Methodology of the research. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, with the primary methodologies employed being periodization and source analysis.

The scientific novelty. The results of the analysis of historical sources are presented to confirm the conclusions of other researchers regarding the continuity of memory of the Holodomor, by situating the Holodomor experience within the context of the Second World War.

Conclusions. The preserved historical sources allow us to speak about the continuity of memories of the Holodomor and their comparability with the experience of the Second World War in the eyes of the famine victims and survivors, from the perspective of the traumatic experience of both the Holodomor and the war. Ultimately, the study supports V. Hrynevych's thesis that the memory of the Holodomor serves as a safeguard against the imposition of Soviet Russian-centered identity.

Key words. *Holodomor, the Second World War, the Soviet Army, Nazi occupation, memory of the Holodomor, Soviet totalitarianism, Holodomor denial, trauma.*

Conflict of interest

The author certifies that, despite being the editor-in-chief of this journal, the review process, publication decision-making, and editing were conducted independently, without his involvement or influence. The peer review and the final decision were carried out by other members of the editorial board who are not co-authors. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process.

This project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the MSCA4Ukraine Consortium as a whole nor any individual member institutions of the MSCA4Ukraine Consortium can be held responsible for them.

References

1. 33rd: Famine: People's Memorial Book (1991). / Edited by L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. Kyiv: Rad. pismennyk. 584 p. (in Ukrainian).
2. Boriak T. (2024). Oral history in the source base of Holodomor studies: the history of the formation and informational potential of the body of evidence / Ed. by O. Danilenko. Zaporizhzhia National University; Vilnius University. Kyiv: Yurka Lyubchenko LLC, 632 p. (in Ukrainian).
3. Saved Memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk Region: Eyewitness Accounts. (2008). – Vol. 1 / Edited by I. Magrytska. Luhansk: Promdruk. 464 p. (in Ukrainian).
4. Davydyuk, R. P., and Zhiviyuk, A. A. (2008). “To Feel United with Your Brothers and Sisters of Greater Ukraine”: Echoes of the Holodomor of 1932–1933 in Rivne Region. Rivne: Rivne Printing House, 91 p. (in Ukrainian).
5. Grynevych, V. (2012). Unrestrained Discord: World War II and Socio-Political Sentiment in Ukraine, 1939–June 1941. Kyiv-Dnipropetrovsk: Lira Publishing House. 508 pp. (in Ukrainian).
6. The Holodomor in Ukraine: Odessa Region 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Research, Memoirs, Documents (2007). / Edited by I. I. Nitochko, L. G. Bilousova, G. V. Boryak, et al. State Committee of Archives of Ukraine; Odessa Regional State Administration; State Archives of Odessa Region. Odessa, 460 p. (Works of the State Archives of Odessa Region. Vol. XVIII). (in Ukrainian).
7. The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine according to documents from the Security Service of Ukraine: annotated reference book (2010). / V. M. Danilenko (ed.); compiled by L. Aulova et al., National Academy of

- Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian History, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Lviv: Center for Research on the Liberation Movement, 472 p. (in Ukrainian).
8. The Holodomor of 1932–1933. Kharkiv region. Panchenko Fedir Savelievich, born in 1923, native of the village of Pankivka, Cheremushnyansky village council, Valkivsky district, Kharkiv region. Valkivsky district. URL: http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=10&story_id=7 (in Ukrainian).
9. The Holodomor of 1932–1933. Kharkiv region. Volkov Oleksiy Grygorovych, born in 1926, native of Kharkiv. URL: http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=2&story_id=1 (in Ukrainian).
10. Kasyanov, G. (2019). The Open Grave: The 1932–1933 Famine in Politics, Memory, and History (1980s–2000s). Kharkiv: Folio, 298 pp. (in Ukrainian).
11. Kasyanov, G. (2010). Danse macabre: The 1932–1933 famine in politics, mass consciousness, and historiography (1980s–early 2000s) / National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian History. Kyiv: Nash Chas, 271 p. (in Ukrainian).
12. Mishchenko, O. (1991). Bloodless War. Book of Testimonies. Kyiv: Molod, 176 pp. (in Ukrainian).
13. The Memory of the People: Genocide in Ukraine through Famine, 1932–1933. Testimonies. Book One (2009). / compiled by O. Veselova, O. Nikilev; edited by V. Smoliy. Association of Researchers of the Holodomor in Ukraine, Ukrainian Genocide Foundation, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Kalita Publishing House, 936 pp. (in Ukrainian).
14. Repressed Diaries: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (2018). / compiled, introductory article, general editor Y. Faizulina / Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: Phoenix, 352 p. (in Ukrainian).
15. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimonies of Survivors (2008). / Edited by Yu. Mytsyk. National University of Kyiv-Mohyla Academy; M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; Ukrainian-Canadian Research and Documentation Center (Toronto). Vol. 6. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. 690 p. (in Ukrainian).
16. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimonies of Survivors (2010). / Edited by Yu. Mytsyk. National University of Kyiv-Mohyla Academy; M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta (Edmonton). Vol. 7. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 542 p. (in Ukrainian).
17. The Ukrainian Holocaust of 1932–1933. (2012). Vol. 8: Testimonies of Survivors / Ed. by Fr. Yurii Mytsyk; Compiled by Fr. Y. Mytsyk, I. Yu. Tarasenko, L. V. Ivannikova, N. V. Kuksa. National Academy of Sciences of Ukraine. M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies; National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv. 466 p. (in Ukrainian).
18. Shapoval, Yu. (2013). Historical Memory of the Holodomor: Loss and Rediscovery. *Culture of Historical Memory: European and Ukrainian Experience* / [Yu. Shapoval, L. Nahorna, O. Boiko, et al.]; edited by Yu. Shapoval. Kyiv : IPIEND. Pp. 142–166. (in Ukrainian).
19. Borovyk, Mykola. (2020). (In)different memory. World War II in the Memory of the Last War's Generation in Ukraine. *The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* / edited by Anna Wylegala and Małgorzata Głowacka-Grajper. Indiana University Press. Pp. 91–113. (In English).
20. Kasianov Georgiy. (2022). Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction. *Journal of genocide research*. Vol. 24, NO. 2, 216–227 <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968146> (in English).
21. Kasianov G. (2022). Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 407 p. (in English).

Текст надійшов до редакції 21.02.2026 / The text was received by the editors 21.02.2026

Текст затверджено до друку 13.04.2026 / The text is recommended for printing 13.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026